

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

МЕТАФОРАТА – ПОЛЕМИКИ, ОПОЗИЦИИ, АДАПТАЦИИ

Диляна Денчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

METAPHOR – CONTROVERSIES, OPPOSITIONS, ADAPTATIONS

Dilyana Dencheva
University of Sofia St. Kliment Ohridski

Abstract. The article discusses the main linguistic theories of metaphor, such as substitution view, comparison view and interaction view. The author makes an attempt of applying substitution and comparison approaches on metaphors with different type of surface structures. The further discussion on the theory of metaphor leads to acknowledgment of the superiority of the interaction view.

Further focus is placed on the acts of adaptation in metaphorical essence. According to the author *inopiae causa*, conventionalization of metaphors and their interpretation are kind of adaptation.

Key words: metaphor, substitution view, comparison view, interaction view, catachresis, conventional metaphors.

При опита естеството на метафората и полемиките около нея да бъдат поместени в тематичните рамки „Надмощие и приспособяване“ бяха извършени следните наблюдения.

На първо място теорията на метафората изобилства с течения и схващания, при които може да се търси някакъв превес. При излагането им се позовавам на статията на Макс Блек „Метафората“ (Black 1971 : 217), в която са систематизирани битуващите схващания за естеството на метафората. М. Блек ги обособява в три теории, като в първата от тях, т. нар. **субститутивна теория**, обединява всички възгледи, които приемат, че метафората е дума или израз, употребен на мястото на буквален еквивалент. Като христоматийна за тази теория се цитира дефиницията на Р. Уейтли, според която метафората е дума, която замества друга на базата на сходство или смислова аналогия. Теорията е илюстрирана с превърналия се в христоматийен пример *Ричард е лъв*, който може да бъде заменен от буквалния еквивалент *Ричард е смел*.

Като вариант на субститутивната теория М. Блек разглежда **сравнителната**, подвеждайки под нея възгледите, според които метафората извежда скрита прилика и е елиптично сравнение. За пример М. Блек използва изказването на Шопенхауер, че геометричното доказателство е капан за мишки. Съгласно сравнителната теория твърдението *геометричното доказателство е капан за мишки* би следвало да може да бъде заменено от *геометричното доказателство е **като** капан за мишки*.

Въпросът, който следва да се постави пред привържениците на субститутивната теория, е какво точно заменяме? От начина, по който е формулирана дефиницията на Р. Уейтли, става ясно, че не се взема предвид многокомпонентната конструкция на метафората. В това отношение приносна е тезата на А. Ричардс, който забелязва проблема с границите и обема на метафората и обособява два нейни компонента – *tenor* (това, за което се говори) и *vehicle* (израза, чрез който темата на изказването се реализира в езика). В настоящия текст ще бъдат използвани калки на приетите в полската научна литература еквиваленти *temat* и *nośnik metaforyczny*, съотв. *тема* и *метафоричен носител*. На основата на тази двудялба се налага субститутивната теория да бъде прецизирана и при анализа да се говори за замяна конкретно на метафоричния носител.

Прави впечатление, че до известна степен описаните теории стъпват върху формални операции с повърхнинната структура на метафората, без обаче да експлицират този подход. Това дава идеята приложността на теориите да бъде проверена, като се отчете многообразието на типовете повърхнинна структура на метафората.

Т. Добжинска (Dobrzyńska 1994: 15) обособява следните типове повърхнинна структура:

Х е У: *Тази певица е славей*;

Х е У-виден: *Краката ми са гумени*;

Х У-ира: *Тя цъфти* (напр. от *щастие*);

У (употребен вместо Х): *Принцесата дойде* (Принцеса = дъщеря ми).

Прилагайки постулатите на субститутивната теория, получаваме следните съждения:

Тази певица е талантлива/гласовита и т.н.

Краката ми са меки, безсилни.

Тя хубавее (от *щастие*).

Обичаната ми дъщеря дойде.

На свой ред постулатите на сравнителната теория са приложими при метафорите с повърхнинна структура от първия и втория тип:

Тази певица е като славей.

Краката ми са като гумени.

При трансформирането на третият тип метафори ще получим един вид предикативно сравнение, което можем да изградим не с помощта на елемента за сравнение *като*, а с наречието *сякаш*: *Тя сякаш цъфти*.

За последния пример операцията е нерелевантна, защото метафората в него е от типа *in absentia*, в който не е експлицирана темата ѝ, т.е. сравняваният елемент липсва.

Към описаните от Т. Добжинска структурни типове метафори могат да се добавят и редица други. За флективните езици е характерна т.нар. генитивна метафора, напр. рус. *синий плат небес*¹ (С. Есенин), пол. *chleb miłości*² (Х. Пошвятовска). Като неин еквивалент в българския език може да се посочи метафората със структура на посесивна именна група, която се среща изключително често в нашата поезия: *виенската люлка на въздуха, острия гвоздей на скуката* (Б. Христов), *корема на водата* (Б. Иванов). За българското народно творчество, както и за поезията, е характерна и метафората със структура на именна група със съществително във функция на зависим член: *очи череши, вежди гайтани, седла крила* (Б. Иванов), *хамбар море* (Б. Иванов). Флективните езици оперират и с още един тип „падежна” метафора – творителната: *лебедем красным плавает тихо закат*³ (С. Есенин), *czółno strzałą mknęło*⁴ (Е. Ожешкова). Следвайки формалната схема на Добжинска, можем да ги представим по следния начин:

YXgen: *синий плат небес*

YinstrX: *лебедем красным плавает ... закат*

YнаX: *острия гвоздей на скуката*

XY: *вежди гайтани*

Прилагайки субститутивната теория, ще видим, че метафоричният носител може да бъде заменен от буквален еквивалент в метафорите от типа YXgen и YнаX без никаква трансформация, напр. *синева небес, силната досада на скуката*. В конкретния случай на YinstrX (*лебедем красным...*) доста трудно би могло да се прибегне до субституция на носителя. Тук много ясно проличава основанието за критика на М. Блек, който обръща внимание, че съществуването на буквален еквивалент не винаги е възможно. Примерът *czółno strzałą mknęło* може да бъде трансформиран в *czółno szybko mknęło*, с какво обаче да заменим червения лебед от примера на Есенин? Налице е блокада, но от какво естество – от граматично или семантично? Дали причината за това се крие във факта, че при тези конструкции предикатът отваря позиции за аргу-

¹ На бълг. ‘синьото платно на небето’.

² На бълг. ‘хляба на любовта’.

³ На бълг. ‘като червен лебед плува залезът’.

⁴ На бълг. ‘като стрела се понесе лодката’.

менти в творителен падеж само за изразяване на време, пространство, начин и инструмент на действието, но не и за изразяване на признак? Дали изборът на субститут е затруднен поради несъществуването на червени лебеди? Това са само предположения, които няма как да бъдат доказани в рамките на настоящия текст не само заради оскъдността на емпиричния материал, но и заради зададената тематична рамка.

При метафорите с последния тип конструкция ХУ е obligatorна транспозицията на съществителното в прилагателно и е невъзможно да се извърши субституцията в рамките на немаркирания словоред, който изисква прилагателно в препозиция:

*вежди гайтани – извити вежди;
очи череши – черни (или кръгли / блестящи⁵) очи;
хамбар море – огромен хамбар.*

Що се отнася до сравнителната теория, то тя може да бъде приложена във всеки един от тези случаи, при условие, че признаем за приемливо превръщането на метафорите в синтагма с друг синтактичен порядък. Запазването на словореда при УХген и УнаХ го превръща в стилистично маркиран:

*като остър гвоздей скука;
как синий плат небеса,*

а за немаркиран се налага трансформация, извеждаща темата в препозиция: *скука като остър гвоздей, небеса как синий плат*. При останалите два типа не се налага смяна на местата на темата и метафоричния носител:

*как лебед красный плаваек закат;
вежди като гайтани.*

Извършеният анализ нагледно доказва, че двете описани теории не са в състояние да обхванат възможните структурни типове метафори. Нещо повече – субституцията и елипсата, в чиито основи лежи сходството между обектите, не изчерпват естеството на метафората, нито пък обясняват напълно механизма на изграждането ѝ. Един от основните им недостатъци се състои в това, че те не отчитат човешкия когнитивен опит като фактор както за създаването, така и за прочита на метафората.

Яростният критик на сравнителната теория А. Ричардс подхожда към метафората не като към заместител, а като към взаимодействие на идеи (Арутюнова 1990: 44). Той посочва, че езиковата проблематика е тясно свързана с психологията, според която знакът се свързва с преживяванията на говорещия, с неговото ментално състояние, обусловено от опита, и по този начин утъпква пътя към разбирането на метафората чрез когнитивната семантика.

⁵ Тук се появява проблемът за интерпретацията.

Дж. Сърл също изразява несъгласие с постулата за уловеното подобие, който действително търпи критика по отношение на своята универсалност (Арутюнова 1990: 307). Аргументира несъгласието си, като посочва тактичните метафори (*хладен прием, топла усмивка*) за пример, при който няма никакво обективно сходство.

Доста критично към двете теории се отнася и М. Блек (ibid.), като с особена сила несъгласието му е насочено към сравнителната теория. Най-силният му аргумент в критиката към нея се основава на твърдението, че не можем да третираме сходството като **обективна даденост**. Смята също, че много често метафората сама създава сходствата, а не само формулира вече съществуващите.

Успоредно с критиката към двете теории М. Блек създава трета – т. нар. **интерактивна теория**, която според него е освободена от недостатъците на предишните две. Интерактивната теория е базирана на твърдението на А. Ричардс, че налице е метафора, когато две идеи за различни неща съществуват съвместно в една дума. Според М. Блек взаимодействието на двете теми – главната и помощната – се извършва чрез **филтриране** на семантичните компоненти⁶ от помощната тема в човешкото съзнание, които се свързват с представата за главната тема и създават субективни импликации. М. Блек прави нещо изключително важно – въвежда конотациите (според него – система от общоприети асоциации) в самия център на метафоричната същност и подчертава значението на културологичния фон за създаването и разбирането на метафората. Отбелязва и още нещо, а именно преноса на отношение (който между другото е отчетен и от А. Ричардс при подялбата на метафорите на интелектуална и емоционална), като твърди, че отношението, което човек има към обекта – помощна тема⁷ – се прехвърля към главната тема.

Постулатът на М. Блек, според който метафората сама може да създава сходства, подпомогнат от важноста на когнитивния опит и конотациите, е от фундаментално значение за разбирането на един специфичен вид метафори, който сравнителната и субститутивната теория нито отчитат, нито са в състояние да обяснят. Става дума за метафори, чийто носител е въображаем денотат, напр. *от пясъчната бъчва на септември останаха дъгите и тропетът* (Б. Христов, „Музиканти“). Денотатът *пясъчна бъчва* е създаден от въображението на поета, но въпреки това може успешно да изгради експресивен образ в съзнанието на читателя. Бъчвата е типична метафора на контейнера, която може да бъде разтълкувана различно: пълна е с есенен плод, пълна е с някакви емоции, напр. с тъгата по лятото. В определението *пясъчна* се профилира силната коно-

⁶ Идеята за филтрирането, селектирането на семантичните характеристики се изтъква и от други изследователи на метафората, макар и изразена по различни начини.

⁷ Блек използва своя терминология за компонентите на метафората – главна тема (principal subject) и помощна тема (subsidiary subject).

тативна характеристика *нетраен*, залегнала в изграждането на фразеологичната единица с метафорична генеза *строя пясъчни кули*.

Изводът, който може да се направи въз основа на гореизложеното, е следният: сравнителната и субститутивната теория не са лишени от основание, но са фрагментарни и се ограничават до интерпретация на повърхнинната структура. За разлика от тях интерактивната теория отчита редица фактори, които са от съществено значение за тълкуването на естеството на метафората, а именно: чрез тезата за филтрирането на семантични характеристики се въвежда подходът на компонентната семантика, обръща се внимание на структурната сложност на метафората, отчитат се конотациите като „метафорогенен“ фактор, признава се ключовата роля на когнитивния опит както за създаването, така и за възприемането на метафората. Значението на последния проличава особено силно в случаите, когато метафоричният носител е въображаем денотат, но това не затруднява прочита от страна на читателя; напротив, натрупаният когнитивен опит – личен, социален, културен и исторически, му позволява да извърши интерпретацията. В резултат на изброеното може да се заключи, че по приложимост и широта на подхода интерактивната теория проявява категорично **надмощие** над останалите две. Това надмощие е и проява на йерархията в езика, при която висшето равнище (семантичното) определя избора на формалните средства.

Теорията на М. Блек за филтрирането на семите и тяхното взаимодействие може да бъде прецизирана с помощта на идеята за профилирането според разбирането на Й. Бартмински (Bartmiński 1993: 211) – извеждане от семантичния обем на дадено понятие на определена негова характеристика, докато останалите признаци остават във фона⁸. Ако наречем даден инатлив човек *магаре*, то всички останали семантични характеристики на магарето, като бозайник, дългоухо чифтокопитно и др., ще останат на заден план. Можем да наречем някого *магаре* и заради способността му да поема огромно количество работа и тогава инатът, заедно с другите характеристики, ще стане несъществен. Профилираната сема, базисна за създаването на метафората, може да бъде както ядрена, така и периферна, напр. метафората *златен* в значение на ‘скъп’ възниква на базата на ядрената сема ‘ценен, с висока стойност’, която е част от енциклопедичната дефиниция (по терминологията на Й. Бартмински), докато гореспоменатата метафора *пясъчен* в значение на ‘нетраен’ се опира на конотация и е част от когнитивната експликация (по терминологията на Й. Бартмински).

Профилирането като процес и механизъм за изграждане на метафората е вид приспособяване. Наричайки мързеливия човек *търтей*, приспособяваме към профила *мързел* определена характеристика на насекомото, а оста-

⁸ Повече за профилирането като механизъм на изграждане на метафората вж. Денчева, Д. Профил. Профилиране. Метафора. – В: Славистиката – пътища и перспективи. УИ „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2015, с. 60.

налите непотребни признаци отпращаме във фона. Мързелът се превръща в *tertium comparationis*, в пресечна точка, в която семантичните характеристики на лицето и търтея извършват акт на приспособяване една към друга.

Като процес на приспособяване можем да разгледаме и пътя, който извървява конвенционалната метафора от ярката си художественост до пълното избледняване на образа.

В зависимост от запазването на образа метафората бива:

– **конвенционална** (избледняла, мъртва), която вече се възприема като носител на буквално значение;

– **жива, художествена**, която е запазила двупластовата си семантична структура и художествения си ефект.

Между тези две метафори се разполага една група, която може да бъде наречена група на метафорите от преходен тип. Те все още се осъзнават като живи, незагубили художествения си ефект, но пък са достатъчно фреквентни, за да бъдат подложени на лексикографско нормиране, напр. ЕНИЧАРИН [...] 2. прен. *Жесток човек, насилник*. („Речник на българския език“, ИБЕ).

При една друга група степента на конвенционализация вече е толкова висока, че могат да попаднат в речника по два начина: както снабдени с квалификатора *прен.*, така и със самостоятелно значение. Примерът е от „Български тълковен речник“, 2001:

душа – ‘прен. Вдъхновител, ръководител’. *Душа на делото, душа на компанията*;

Същата метафора е регистрирана от В. Радева („Български тълковен речник“, 2007) като единица с напълно завършен процес на конвенционализация, т.е. значението ѝ е отбелязано не като преносно, а като самостоятелно:

душа – ‘главен организатор на нещо’⁹.

Процесът на конвенционализация е процес на избледняване, на загуба на образа, при който двата компонента на метафората се придвижват един към друг, приспособяват се, докато се слоят в едно, и метафората (в нейния художествен смисъл) изчезне. Доказва се твърдението на А. Ричардс: „Ако не можем да разграничим тема и метафоричен носител, условно ще приемем, че думата е употребена в буквалното ѝ значение“ (Арутюнова 1990: 48). Този процес на практика е приспособяване на метафората към речника на даден език – от формация, създавана *ad hoc*, оказионална и художествена, тя се превръща в единица, която подлежи на лексикографска кодификация, т.е. влива се в лексикалния запас на езика и от уникат се превръща в „редник“.

⁹ Този тип метафори са пример за това, как метафоризацията може да бъде генератор на полисемия.

Пример за приспособяване е и катахрезата *inopiae causa* (според терминологията на Т. Добжинска) (Dobrzyńska 1994: 59). Тя няма художествена стойност и най-често се използва, за да запълни називната ниша при появата на нов дено-тат. Характерна е предимно за терминологичните езици. Приведените примери са от медицинската и от техническата терминология: *очна ябълка*, *ушна мида*, *околоносна пазуха*, *кожух* (на двигател), *водна риза*, *задържащ палец* и др.

Интерпретацията на метафората също е акт на приспособяване. Метафората е културологично обусловена – както по отношение на създаването, така и по отношение на възприемането си. Както концептуализаторът, така и интерпретаторът се опират на собствената си когнитивна база, собствения си перцептивен потенциал и моментните си усещания и емоции. При много метафори бихме могли да верифицираме декодирането им, без това да е универсалия, защото при други трудно можем да приложим критерий за правилност/неправилност. Особено силно това важи за смелата метафора, при която отдалечеността между темата и носителя е много силна. Метафората *вимето на тревата* (любим пример за смела метафора), освен че беше възприета по различни начини от участниците в дискусия около нея, в един от случаите беше оценена като несполучлива, т.е. не успя да се приспособи към критериите за естетика на адресата.

Ако обаче създателят на метафората и нейният интерпретатор имат различни когнитивни бази и културологичен фон, метафората може да остане напълно неразбрана. В такива случаи не можем да говорим нито за надмощие, нито за приспособяване.

Библиография

- Арутюнова 1990:** Ричардс, А. Философия реторики. – В: *Теория метафоры*. Под. ред. Н. Арутюновой, Москва: Прогресс, 1990, 44-68.
- Арутюнова 1990:** Серль, Дж. Метафора. – В: *Теория метафоры*. Под. ред. Н. Арутюновой, Москва: Прогресс, 1990, 307 – 342.
- Бартмински 1993:** Bartmiński, J. O profilowaniu i profilach raz jeszcze – В: *O definicjach i definiowaniu*, Lublin: WUMCS, 1993, s. 211.
- Блек 1971:** Black, M. Metafora. – В: *Pamiętnik literacki LXII*, 1971, z. 3, s. 217.
- Добжинска 1994:** Dobrzyńska, T. *Mówiąc przenośnie*. Warszawa: Instytut badań literackich, 1994.

Речници

Български тълковен речник. София: Наука и изкуство, 2012.

Радева, В. *Български тълковен речник*. София: Хермес, 2007.

Речник на българския език, ИБЕ. Достъп на 10. 04. 2017. <<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/>>.